

LESZEK WILCZYŃSKI

Ordynariat Arcybiskupi w Poznaniu i Kancelaria Prymasa Polski w dwudziestoleciu międzywojennym

Bulla cyrumskrypcyjna papieża Piusa VII *De salute animarum*, z 16 lipca 1821 r., połączyła unię personalną *aeque principaliter* archidiecezję gnieźnieńską i diecezję poznańską w osobie jednego ordynariusza, jednocześnie podnosząc diecezję poznańską do rangi archidiecezji. Z woli pruskiego rządu stała i główną rezydencją arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego stał się Poznań¹.

Pierwsi arcybiskupi gnieźnieńscy i poznańscy Tymoteusz Gorzeński (1821-1825), Teofil Wolicki (1828-1829) i Marcin Dunin (1831-1842), byli więc pasterzami dwóch archidiecezji: gnieźnieńskiej i poznańskiej i wbrew usiłowaniom rządu pruskiego chcieli podkreślić odrębność administracyjną obu Kościołów poprzez wzmacnianie obydwu konsystorzów, zwłaszcza gnieźnieńskiego². Z tego powodu arcybiskupi nie zorganizowali własnego urzędu administracyjnego. Abp Marcin Dunin posługiwał się do pomocy w pracach kancelaryjnych jedynie sekretarzem, który jednocześnie pełnił obowiązki kapelana³.

Równocześnie, w miarę upływu czasu, wzrastała liczba spraw przedkładanych ordynariuszowi obydwóch archidiecezji. Zmienił się też zakres działalności kancelaryjnej arcybiskupów, zarówno w dziedzinie życia kościelnego i stosunków kościelno-państwowych, jak również formy prowadzenia akt. Stąd też musiał powstać urząd zajmujący się sprawami przynależnymi dla arcybiskupa. Za czasów

¹ J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 115, [dalej: DzAP].

² S. W i l k, *Ordynariat Arcybiskupi w Poznaniu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 31, 1984, s. 126, [dalej: Ordynariat ...].

³ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri archidioecesis gnesnensis et posnaniensis*, 1843 [dalej: *Elenchus* ...].

abpa Marcina Dunina wprowadzono do kancelarii registraturę, a system ten udoskonalił abp Leon Przyłuski (1845-1865), wprowadzając osobny etat dla kancelarii⁴. Powstały urząd arcybiskupa, którego siedzibą został Poznań nazwano *Kurią Arcybiskupią*⁵ (nie należy tego mylić z Kurią Arcybiskupią, w którą przekształcono w 1927 r. dawny konsystorz generalny). Kancelarię arcybiskupią, wraz z zespołem doradców zwano też *Biurem Prezydyjalnym Arcybiskupa* lub *Ordynariatem Arcybiskupim*. Instytucja ta – jako naczelny urząd administracyjny arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego – kształtowała się przez cały XIX w.⁶ W odróżnieniu od późniejszej Kurii dalej posługiwać się będziemy nazwą Ordynariat Arcybiskupi.

W okresie niepodległego państwa polskiego Ordynariat Arcybiskupi w Poznaniu funkcjonował do 21 stycznia 1927 r., kiedy to abp August Hlond, zreorganizował strukturę centralnych urzędów administracyjnych w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej. Między innymi zlikwidował dotychczasowy Ordynariat Arcybiskupi w Poznaniu, a w jego miejsce utworzył Kancelarię Prymasowską, która zajmowała się sprawami związanymi zarówno z funkcjami arcybiskupa jako ordynariusza dwóch wielkopolskich archidiecezji (przede wszystkim Prymasa Polski, pasterzującego całemu Kościołowi polskiemu i polskim emigrantom poza granicami kraju). Niżej omówimy strukturę, skład personalny oraz zakres działalności obydwóch urzędów administracyjnych arcybiskupów Gniezna i Poznania: Ordynariatu Arcybiskupiego (w latach 1919-1927) oraz Kancelarii Prymasowskiej (w latach 1927-1939).

I. Ordynariat Arcybiskupi

W omawianym okresie Ordynariat Arcybiskupi składał się z Rady Ordynariatu z której – w 1925 r. – wyłoniono ścisły Ordynariat, Kancelarię, Sąd Administracyjny i osobno kapelana arcybiskupa. Siedzibą Ordynariatu był pałac arcybiskupów poznańskich na Ostrowie Tumskim⁷.

⁴ *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego (w granicach z 1974 r)*. Informator o materiałach archiwalnych, t. II, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*. Informator, Poznań 1975, s. 370 [dalej: *Informator AAP*]; S. W i l k, *Kancelaria konsystorska w zaborze pruskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, nr 64 (1995), s. 42; S. W i l k, *Ordynariat ...*, s. 127 [autor uważa, że powstanie własnego urzędu administracyjnego wprowadził prawdopodobnie dopiero Leon Przyłuski].

⁵ *Schematyzm Kościoła Rzymsko-Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, opr. Z. A. Czernicki, Kraków 1925 [podaje jako oficjalną nazwę Kuria Arcybiskupia, zaś Radę nazywa Radą Ordynariatu].

⁶ Szeroki opis pochodzenia i działalności tego urzędu w XIX w., patrz: S. W i l k, *Ordynariat ...*, s. 125-36.

⁷ *Elenchus ...* z lat: 1919, 1920, 1922, 1924, 1925, 1926.

Rada Ordynariatu (*Consilium Ordinarius*)

Struktura urzędu przypominała wzory niemieckie. Radę powołał abp Juliusz Dinder (1886-1890). W 1919 r. w jej skład wchodził arcybiskup (jako prezes), wiceprezes i czterech radców. W 1922 r. dołączył do nich asesor. Od tego roku na sesjach Rady uczestniczył także wikariusz generalny archidiecezji gnieźnieńskiej. W 1925 r. abp Edmund Dalbor (1915-1926) dokonał reorganizacji Ordynariatu. Radzie ujęto wszelkie funkcje administracyjne. W ten sposób powstał faktyczny urząd administracyjny Ordynariatu. Tak więc Rada stała się wyłącznie ciałem doradczym arcybiskupa. Było to jedynie formalne usankcjonowanie tego, co w praktyce istniało już od kilku lat. Zaistniała sytuacja miała ścisły związek z nowym *Kodeksem prawa kanonicznego*, który wszedł w życie 10 V 1918 r. Opóźnienie wykonania zaleceń kodeksowych związane było z niejasną sytuacją polityczną w Wielkopolsce po zakończeniu I wojny światowej. Po Powstaniu Wielkopolskim trzeba było zająć się przede wszystkim odnową życia kościelnego. W związku z tym rozwinęła się działalność Rady, jako organu administracyjnego i ciała doradczego arcybiskupa zaangażowanego nie tylko w duszpasterstwo w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej, ale jako Prymasa Polski sprawami całego polskiego Kościoła⁸. Stąd abp E. Dalbor przeprowadzał tylko te zmiany w strukturach centralnych urzędów, które uważał za konieczne⁹. Od 1925 r. na stałe do Rady dołączył także wikariusz generalny archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁰. W 1926 r. Rada Ordynariatu składała się przewodniczącego (abp), wiceprzewodniczącego i pięciu radców. Do ścisłego składu Ordynariatu włączono także trzech radców (w tym obsada trzeciego radcy wakowała) i przeniesionego z Rady Ordynariatu asesora¹¹. Rady pełnili ponadto funkcje w konsystorzu poznańskim, Sądzie Arcybiskupim i Seminarium Duchownym (w pewnym zakresie ograniczało to działalność administracyjną niektórych z nich). W efekcie, tylko dwóch radców¹² było rzeczywistymi pracownikami Ordynariatu (pełniących funkcje w Ordynariacie w ścisłym znaczeniu i w Radzie). Na podział funkcji w Ordynariacie miał prawdopodobnie duży wpływ bp Stanisław Łukomski – wikariusz generalny poznański, któremu 20 XI 1922 r. na kongregacji księży dziekanów abp E. Dalbor z powodu częstych wyjazdów do Warszawy powierzył zastępstwo dla bieżących spraw diecezjalnych¹³.

⁸ S. W i l k, *Ordynariat ...*, s. 131.

⁹ Np. w 1920-21 r. zorganizował według nowego Kodeksu w obydwu archidiecezjach sądy arcybiskupie, oddzielając władzę sądowniczą i karaną od konsystorza.

¹⁰ *Elenchus ...*, 1926; S. W i l k, *Ordynariat ...*, s. 132.

¹¹ *Elenchus ...*, 1926.

¹² *Elenchus ...*, 1926.

¹³ *Miesięcznik Kościelny dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej* [dalej: MK], 1920 r., nr 6 i 7, s. 35, *Sprawozdanie XXI Zjazdu XX Dziekanów obydwóch archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej odbytego w Poznaniu dnia 20 i 21 XI 1922 roku w Poznaniu*, Poznań 1922, s. 1.

Foto

Sąd Administracyjny (*Judicium Administrativum*)

Powstał w okresie *sede vacante*, po śmierci abpa Floriana Stablewskiego (1891-1906). Starania wikariuszy kapitulnych obydwu archidiecezji doprowadziły do powołania oddzielnych instytucji dla Poznania i Gniezna. Podstawą prawną było postanowienie Kongregacji Konsystorialnej *Maxima cura* z 20 VIII 1910 r. Sądy były niezależne od konsystorza i tworzyły osobną sekcję Ordynariatu (istnieją określone wątpliwości dotyczące przynależności organizacyjnej Sądów Administracyjnych). W *Elenchach* poznańskich sąd administracyjny był zawsze umieszczony przy Ordynariacie za Radą Ordynariatu (wyjątkowo w 1922 r. umieszczono go przy konsystorzu przed sądem arcybiskupim), w *Elenchach* gnieźnieńskich do 1922 r. umieszczano go zaś przy konsystorzu, potem przy Ordynariacie¹⁴.

Rozpatrywały sprawy zastrzeżone dla ordynariusza. Na drodze postępowania administracyjnego wyrokowały one o usunięciu z beneficjum proboszcza usuwalnego, kiedy ten nie chciał się zgodzić na przeniesienie oraz proboszcza nieusuwalnego, gdy wniósł rekurs przeciw dekretowi amocji. Proces przeciwko własnemu beneficjatarowi mógł wdrożyć ordynariusz, natomiast wikariusze generalni tylko na mocy specjalnego, jednorazowego upoważnienia ordynariusza¹⁵. W rzeczywistości odnotowano niewiele przypadków, w których ordynariusz zmuszony był wdrożyć proces przeciw opornym duchownym¹⁶. W archidiecezji poznańskiej w latach 1915-1923, przeprowadzono 1 proces w 1916 r., a zagrożono procesem w jednym wypadku (w 1920 r.)¹⁷. W skład Sądu Administracyjnego – w latach 1919-1926 – wchodził egzaminatorzy, będący zarówno egzaminatorami prosynodalnymi, których powołano od 7 do 11¹⁸, oraz 3 konsultorów¹⁹.

Kancelaria (*Cancellaria*)

Istniała od samego początku funkcjonowania Ordynariatu, czyli na pewno od czasów abpa Leona Przyłuskiego²⁰. Początkowo personel kancelarii nie był liczny. Drukowany wykaz duchowieństwa z 1848 r. podaje jedną osobę (kancelisty i registratora arcybiskupa). W 1851 r. w kancelarii pracowały już trzy osoby: se-

¹⁴ *Elenchus* ..., 1919-1926.

¹⁵ S. W i l k, *Ordynariat* ..., s. 130. W *Elenchach* poznańskich sąd administracyjny był zawsze umieszczony przy Ordynariacie za radą Ordynariatu (wyjątkowo w 1922 r. umieszczono go przy konsystorzu przed sądem arcybiskupim).

¹⁶ S. W i l k, *Ordynariat* ..., s. 130; S. W i l k, *Archidiecezja gnieźnieńska w II Rzeczypospolitej*, Lublin 1987, s. 25, [dalej: AG w II RP].

¹⁷ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), OA X 444.

¹⁸ *Schematyzm Kościoła Rzymsko-Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1925; podaje, że wszyscy egzaminatorzy prosynodalni byli egzaminatorami w Sądzie Administracyjnym.

¹⁹ *Elenchus* ...: 1919, 1920, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926. [1924 r. wakowało 1 miejsce konsultora].

²⁰ S. W i l k, *Ordynariat* ..., s. 127.

kreতারz i kapelan (w jednej osobie), registrator i kancelista. W 1873 r. etatowymi pracownikami kancelarii byli registrator i kancelista. Natomiast obowiązki jej kierownika pełnił sekretarz będący jednocześnie kapelanem arcybiskupa. Za abpa F. Stablewskiego kierownik kancelarii otrzymał stanowisko i godność dyrektora²¹ lub też kanclerza ordynariatu²². Wówczas zostało oddzielone stanowisko od funkcji kapelana²³. W pierwszych dwóch latach odrodzonego państwa polskiego w kancelarii pracował dyrektor i jeden sekretarz²⁴. W 1922 r. liczba sekretarzy zwiększyła się do dwóch, a w 1926 r. do trzech²⁵. Od 1924 r. skład pracowników kancelarii powiększono o woźnego²⁶.

Kapelan (*Cepellanus*)

Funkcja kapelana istniała nieustannie od utworzenia Ordynariatu. Do czasów abpa F. Stablewskiego był nim zawsze sekretarz Kancelarii. W następnych latach zwykle był to kapłan pełniący funkcje także w innych instytucjach diecezjalnych. W latach 1919-1925 kapelan zarazem był obrońcą węzła małżeńskiego, wykładowcą w Seminarium Duchownym, egzaminatorem organistowskim oraz cenzorem kościelnym²⁷.

II. Kancelaria Prymasa Polski

Następca abpa Edmunda Dalbora, abp August Hlond, zaraz po objęciu rządów (2 X 1926 r.) zapoznał się z obowiązkami arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego, zarazem Prymasa Polski i opiekuna wychodźstwa. Od początku uznał, że stanowić będą one duże utrudnienia w wykonywaniu obowiązków ordynariusza dwóch archidiecezji²⁸. Dlatego już po czterech miesiącach arcybiskupiego duszpasterzowania zreorganizował strukturę centralnych urzędów administracyjnych obydwóch archidiecezji. Dekret reorganizacyjny podpisany został 21 stycznia 1927 r., a wszedł w życie z dniem 31 stycznia 1927 r.²⁹. Jak zaznaczył w dekreście chciał osiągnąć *większą jedność w wewnętrznym zarządzie obu Archidiecezji i przez uproszczenie procedury kancelaryjnej umożliwić szybsze*

²¹ *Informator AAP*, s. 371.

²² *Elenchus ...*, 1901-1906; S. Wilk, *Ordynariat ...*, s. 129.

²³ *Informator AAP*, s. 370-371.

²⁴ *Elenchus ...*, 1919, 1920.

²⁵ *Elenchus ...*, 1922, 1924, 1925, 1926.

²⁶ *Elenchus ...*, 1924, 1925, 1926.

²⁷ *Elenchus ...*, 1919, 1922, 1924, 1925.

²⁸ S. Wilk, AG w II RP, s. 29; S. Wilk, *August Hlond na stolicach arcybiskupich Gniezna i Poznania*, „*Studia Gnesnensia*”, t. VII, Gniezno 1982-83, s. 6, [dalej: *Hlond na stolicach ...*].

²⁹ MK, 1927 r., nr 2, s. 9.

Foto

załatwianie aktów³⁰. Polegało to na zniesieniu Kurii Arcybiskupiej, czyli Ordynariatu Arcybiskupiego. Jego agendy zostały rozdzielone pomiędzy konsystorze, które odtąd nazywały się Kuriami Arcybiskupimi. W ten sposób powiększono autonomię Kurii Arcybiskupich w Gnieźnie i Poznaniu (jako centralnych urzędów administracyjnych w archidiecezjach). W efekcie wzrosła rola wikariuszy generalnych stojących na czele kurii. Dotychczasowy Ordynariat, a zwłaszcza Rada Ordynariatu i stanowisko jej wiceprzewodniczącego, ograniczały w pewnym zakresie ich kompetencje³¹. Po likwidacji Ordynariatu wszystkie sprawy administracyjne związane z zarządaniem archidiecezjami, z wyjątkiem tych zastrzeżonych ordynariuszowi, przejęły właściwe kurie. Na bazie Kancelarii Ordynariatu abp A. Hlond utworzył zaś Kancelarię Prymasa Polski. W dekreście o *Reorganizacji Kurji Arcybiskupich* podano określenie *Przyboczna Kancelaria Prymasowska*. Postawienie słowa *Przyboczna* przed cudzysłowem wskazuje, że nie należało ono do ustalonej nazwy³². W *Elenchusie* z 1928 r. zamieszczono łacińską nazwę *Curia aulica Eminentissimi Domini*³³. W rocznikach 1929-1938 stosuje się już nazwę *Przyboczna Kancelaria Jego Eminencji Ks. Kardynała Prymasa Polski*. Stąd J. Nowacki uważał, że dopiero od 1928 r. używano potoczną nazwę *Kancelaria Prymasa Polski*³⁴.

W kompetencji pozostały sprawy, w które był zaangażowany kardynał Hlond, jako 1) Prymas Polski, 2) arcybiskup gnieźnieński i poznański, 3) opiekun Wychodźstwa³⁵. W dekreście organizacyjnym – z 21 I 1927 r. – Arcybiskup nie określił bliżej zadań Kancelarii, zaznaczał jedynie, że powinna zadbać o sprawy *Seminarium Arcybiskupiego w Poznaniu i nadzór nad administracją jego majątkiem, oraz wszystkie sprawy związane z wewnętrznym zarządaniem obu Archidiecezji*³⁶. Dokładniej zakres działań Kancelarii określało zarządzenie dotyczące właściwego adresowania korespondencji do centralnych urzędów administracyjnych. Do Kancelarii Prymasowskiej polecono więc kierować *sprawy Seminarium Arcybiskupiego w Poznaniu i jego majątków, sprawy Sekretariatów Generalnych, Misyj Zagranicznych, opieki duszpasterskiej nad emigracją, stu-*

³⁰ Tamże; *Zbiór ustaw Archidiecezyi Gnieźnieńskiej i Poznańskiej*, t. I, zebr. i wyd. S. B r o s s, Poznań 1934, s. 124, [dalej: *Zbiór ustaw ...*].

³¹ S. W i l k, *Hlond na stolicach ...*, s. 7; AG w II RP ..., s. 29; S. W i l k, *Archidiecezja gnieźnieńska pod rządami arcybiskupów: Edmunda Dalbora (1915-1926) i Augusta Hlonda (1926-1948)*, [w:] *1000 lat Archidiecezyi Gnieźnieńskiej*, Gniezno 2000, s. 385.

³² M. B a n a s z a k, *Kardynał Prymas August Hlond jako arcybiskup gnieźnieński i poznański w latach 1926-1939*, [w:] *W służbie Kościoła poznańskiego. Księga Pamiątkowa na 70-lecie urodzin arcybiskupa metropolity dr. Antoniego Baraniaka*, red. L. Bielerzewski, Poznań 1974, s. 262 [dalej: *Kardynał ...*].

³³ *Elenchus ...*, 1928.

³⁴ J. N o w a c k i, DzAP, s. 133; M. B a n a s z a k, *Kardynał ...*, s. 263.

³⁵ AAP, OA 134; S. W i l k, *Hlond na stolicach ...*, s. 7; AG w II RP, s. 29.

³⁶ MK, 1927 r., nr 2, s. 9.

Foto

*djów zagranicznych kleru, Unji Apostolskiej, arcybactwa wiecznej adoracji itp.*³⁷ Najwyraźniej zmiany nie od razu zostały przyjęte przez kler obu archidiecezji. Po roku arcybiskup musiał przypominać, że *Ordynariat Arcybiskupi już nie istnieje* i, że *rozróżnić trzeba Kancelarię Prymasa Polski od Kurii Arcybiskupiej*³⁸. W zarządzeniu zamieszczonym w *Zbiorze ustaw* zalecono do Kancelarii Prymasowskiej kierować sprawy: Sekretariatów Generalnych, Misji Zagranicznych, opieki duszpasterskiej nad emigracją, studiów zagranicznych kleru, Miesięcznika Kościelnego³⁹.

Początkowo nad działalnością Kancelarii czuwał prawdopodobnie sam Prymas. Dopiero 1 XII 1929 r. ustanowił osobnego szefa kancelarii (nie mylić z dyrektorem kancelarii), którym został kanonik H. Zborowski. Funkcję tę pełnił aż do wybuchu II wojny światowej⁴⁰. Poszczególnymi sprawami w Kancelarii zajmowali się odpowiedni referenci (początkowo trzech, od 1929 r. – pięciu, natomiast od 1937 – dwóch). Prace kancelaryjne, pod kierunkiem dyrektora Kancelarii, wykonywali sekretarze (1929 r. – trzech, 1933 r. – jeden, od lipca 1937 r. nie było sekretarzy). Dyrektor Kancelarii, którego od 1930 r. nazywano oficjalnie *kierownikiem biura* miał podobne funkcje do kanclerza w Kurii Arcybiskupiej. Wszystkie zarządzenia kard. Hlonda wychodzące z Kancelarii Prymasowskiej były zawsze kontrasygnowane przez dyrektora (kierownika biura) Kancelarii. Natomiast prywatną korespondencją Prymasa prawdopodobnie zajmował się kapelan. Od 1 IX 1933 r. kard. Hlond powierzył ją osobistemu sekretarzowi ks. dr Antoniemu Baraniakowi SDB⁴¹. Swoją siedzibę Kancelaria miała w pałacu arcybiskupim na Ostrowie Tumskim nr 1 w Poznaniu⁴².

Zakres kompetencyjny Kancelarii Prymasowskiej ulegał pewnym zmianom. Pod koniec 1927 r., po Międzynarodowym Akademickim Kongresie Misyjnym w Poznaniu (28 IX – 2 X 1927), utworzono przy kancelarii *Biuro Misyjne*, przemianowane potem na *Sekretariat Misyjny*⁴³. W 1928 r. obowiązki dyrektora Sekretariatu misyjnego przejął jeden z referentów Kancelarii⁴⁴.

Do Misyjnego Sekretariatu generalnego należało przysyłać korespondencje w sprawach misyjnych i składki członkowskie Papieskiego Dzieła Rozkrzewiania

³⁷ Zarządzenie abpa A. H l o n d a z 21 I 1927 r.; *Co do właściwego adresowania*, MK, 1927, nr 2, s. 9.

³⁸ MK, 1928 r., nr 87, s. 35; *Zbiór ustaw ...*, s. 124.

³⁹ *Zbiór ustaw*, s. 124.

⁴⁰ S. W i l k, *Hlond na stolicach*, s. 8; B a n a s z a k, *Kardynał ...*, s. 246-247.

⁴¹ M. P r z y k u c k i, *Z kalendarium życia i prac ks. arcybiskupa Antoniego Baraniaka metropolity poznańskiego (do roku 1972)*, w: *W służbie Kościoła poznańskiego. Księga pamiątkowa na 70-lecie urodzin arcybiskupa metropolity dr Antoniego Baraniaka*, Poznań 1974, s. 9.

⁴² Elenchy 1929, 32, 34, 36, 38.

⁴³ S. W i l k, AG w II RP, s. 29.

⁴⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie [dalej:AAG], AAP II 50, s. 105 [został nim kan. H. Zborowski].

Wiary, dobrowolne ofiary na misje, należności za druki itp.⁴⁵. Dziekanów zobowiązano do kierowania do sekretariatu kolekt na misje⁴⁶.

Prawdopodobnie pod koniec 1927 r. (lub na początku 1928 r.) utworzono *Referat prasowy*⁴⁷. W 1927 r. do Kancelarii Prymasowskiej przeniesiono z Ordynariatu Arcybiskupiego w Poznaniu *Centralne Biuro Pomocy dla Robotników w Niemczech*. Wykorzystując istniejące struktury *Referatu do spraw opieki moralnej i społecznej nad Wychodźstwem*⁴⁸, w 1929 r. utworzono też *Centralę Polskiego Duszpasterstwa Zagranicznego*⁴⁹. Referat ten prowadził dokładną ewidencję emigrantów. Do parafii obu archidiecezji wysyłał specjalne formularze, w których proboszczowie wpisywali wszystkich parafian, którzy wyjechali za granicę⁵⁰. Dziekani zobowiązani byli kierować tam kolekty na polskie duszpasterstwo zagraniczne (zbierane we Wniebowstąpienie Pańskie i pierwszą niedzielę października)⁵¹. Przy Kancelarii Prymasowskiej istniało także *Biuro Metrykalne*. Przeznaczone było dla pośrednictwa w uzyskaniu dokumentów dla wychodźców. Od 1933 r. kard. Hlond zabronił załatwiania spraw metrykalnych nie związanych z emigracją polską⁵².

Do dnia 31 I 1932 r. w Kancelarii Prymasowskiej funkcjonował *Referat szkolny*. Kard. Hlond podobnie, jak jego poprzednicy, przykładał dużą wagę do problemów szkół i nauki religii⁵³. Już w 1927 r. wydał szereg zarządzeń w sprawach wizytacji lekcji religii, natomiast od 1 września, ustanowił urząd inspektora duchownego ds. szkolnych na poszczególne powiaty w archidiecezjach. Proboszczów zwolnił z wizytacji w szkołach na terenie ich parafii⁵⁴. W dniu 6 października tego roku ogłosił *Regulamin dla XX. Wizytatorów nauki religii* i opublikował schemat sprawozdań wizytacji. Te ostatnie miały być przesyłane co roku w czerw-

⁴⁵ *Zbiór ustaw*, s. 117.

⁴⁶ MK, 1930 r., nr 6, s. 7; *Zbiór ustaw*, s. 401.

⁴⁷ AAG, AKM 26; protokół z konferencji dekanalnej dek. Pobiedziskiego z 20 II 1928 r.

⁴⁸ MK, 1929 r., nr 10, s. 83.

⁴⁹ S. W i l k, *Episkopat Kościoła Katolickiego w Polsce w latach 1918-1939*, Lublin 1992, s. 853, [dalej: *Episkopat ...*]; Z. Z i e l i Ń s k i, *Kardynał Hlond a duszpasterstwo emigracyjne* [w:] *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Z i e l i Ń s k i, S. W i l k, Lublin 1981, s. 101 [ks. Zieliński podaje, że Centrala Polskiego Duszpasterstwa Emigracyjnego powołana była przy Kurii Metropolitalnej]; Cz. K a m i Ń s k i, *Duszpasterstwo na emigracji*, [w:] *Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, praca zbiorowa, Lublin 1969, s. 642-644 [autor podaje, że jest to zupełnie odmienna instytucja]; Cz. K a m i Ń s k i, *Ksiądz Kardynał Hlond protektor Wychodźstwa Polskiego, organizatorem polskiego duszpasterstwa emigracyjnego* [w:] *Historia Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców 1932-1939*, Poznań 1987, s. 56 [autor podaje, że nazwano ją po prostu Kancelarią Prymasa Polski].

⁵⁰ MK 1930 r., s. 65, nr 70; *Zbiór ustaw ...*, s. 556-557.

⁵¹ MK 1930 r., nr 6, s. 7; *Zbiór ustaw ...*, s. 401.

⁵² AAG, AKM I, *Do Kurii w Gnieźnie o Biurze Metrykalnymi z 28 I 1933*.

⁵³ B a n a s z a k, *Kardynał ...*, s. 246.

⁵⁴ MK 1927 r., nr 134, s. 57.

cu do Kancelarii Prymasowskiej⁵⁵. Uchylił zarządzenie arcybiskupie z 1919 r. o udzielaniu misji kanonicznej świeckim nauczycielom religii. 8 listopada wydał do tego nowe przepisy⁵⁶. Na koszty inspekcji szkolnych zarządził kolektę z niedzieli Sześćdziesiątnicy⁵⁷. Po uregulowaniach spraw szkolnych kard. Hlond przekazał referat szkolny 31 I 1932 r. z Kancelarii Prymasowskiej do Kurii Arcybiskupich w Gnieźnie i Poznaniu⁵⁸. Odtąd każda z nich miała własny referat szkolny. Referenta kurialnego mianował Arcybiskup i ten podpisywał wszelkie pisma dotyczące w zakresie szkolnictwa⁵⁹. Dotychczasowy referent szkolny w Kancelarii Prymasowskiej ks. dr J. Noryśkiewicz, przeszedł tym samym do Kurii Poznańskiej, zaś w Kurii Gnieźnieńskiej referentem szkolnym został ks. M. Kozal, rektor Seminarium Duchownego w Gnieźnie⁶⁰.

W miejsce referatu szkolnego w Kancelarii Prymasowskiej, od 1 II 1932 r., kard. Hlond ustanowił osobny referat *dla spraw dotyczących ćwiczeń duchownych pod nazwą Sekretariat Rekolekcyjny*⁶¹. W myśl wskazań encykliki Piusa XI *Mens nostra* z 20 XII 1929 r. miał on służyć uaktywnieniu i wzmożeniu ruchu rekolekcyjnego w archidiecezjach. Zadania sekretariatu Prymas określił w pięciu punktach, jako: 1) szerzenie idei i ruchu rekolekcji zamkniętych, 2) pośredniczenie w wyszukiwaniu domów rekolekcyjnych i pozyskiwanie kapłanów do ich prowadzenia, 3) staranie o utworzenie Archidiecezjalnych Domów Rekolekcyjnych, 4) prowadzenie statystyki rekolekcji zamkniętych w obydwóch archidiecezjach, 5) utrzymywanie łączności z ruchem rekolekcyjnym w kraju i zagranicą⁶².

W 1929 r. kard. Hlond wprowadził osobne budżety dla każdej jednostki centralnego zarządu w archidiecezji. Z dniem 1 stycznia 1930 r. wprowadził osobną *Kasę Kancelarii Prymasowskiej*⁶³. Jej zarządcą został Szef Kancelarii (ks. kan. Zborowski). Kasa czerpała dochody ze specjalnej dotacji rządowej, miesięcznej opłaty wszystkich polskich kurii, diecezjalnych kolekt na duszpasterstwo zagraniczne i z nadwyżek wydziału metrykalnego. Jednak, jak wynika z listu bpa Laubitz do Kancelarii Prymasowskiej z 19 lutego 1938 r., Kancelaria niedostatecznie opłacała przesyłki pocztowe. Niedopłatę za przychodzące do Gniezna paczki musiała uiszczać tamtejsza Kuria. Sufragan gnieźnieński zarzucał pracownikom Kancelarii Prymasowskiej nie tyle niedopatrzenie, co – w domyśle – działanie zamierzone⁶⁴.

⁵⁵ MK 1927 r., nr 155, s. 69.

⁵⁶ MK, 1927 r., nr 154 i 155, s. 69.

⁵⁷ MK, 1929 r., nr 10, s. 4.

⁵⁸ MK, 1932 r., nr 1, s. 1.

⁵⁹ MK, 1932 r., nr 1, s. 1; *Zbiór ustaw*, s. 189-190.

⁶⁰ MK, 1932 r., nr 9, s. 3; B a n a s z a k, *Kardynał ...*, s. 247.

⁶¹ MK, 1932 r., nr 1, s. 1; *Ordynariat*, s. 134-135; AG w II RP, s. 29.

⁶² MK, 1932, s. nr 3, 1-2.

⁶³ AAG, APP II 49.

⁶⁴ AAG, AKM I, *Bp Laubitz do Prześwietnej Kancelarii Prymasa Polski*, 19 II 1938.

Kancelaria Prymasowska wydawała też pisma urzędowe dla obydwóch wielkopolskich archidiecezji. Od 1 kwietnia 1928 r. kard. Hlond powierzył wydawanie „Miesięcznika Kościelnego” Kancelarii Prymasowskiej⁶⁵. Nowa redakcja wprowadziła niewielkie zmiany dodając dwa działy *Nekrologia* i *Polecenia wydawnictw*⁶⁶. Prymas polecił obowiązkowy abonament „Miesięcznika Kościelnego” (w dekreście z 29 grudnia 1929 r.)⁶⁷. W Kancelarii Prymasowskiej zamawiać go miały wszystkie urzędy dekanalne i parafialne, wszyscy kapłani archidiecezji (za wyjątkiem emerytów), nadto wszyscy *obcy kapłani* stale przebywający w wielkopolskich archidiecezjach oraz domy zakonne i Zgromadzenia, generalne i prowincjalne domy Zakonne Zgromadzeń żeńskich (roczna prenumerata wynosiła 18 zł, księży katecheci zamawiający prenumeratę w Kancelarii za „Miesięcznik” płacili 12 zł). W 1934 r. zmieniono szatę graficzną „Miesięcznika”. W tytule opuszczono wyraz *dla*. Na polecenie kard. Hlonda wprowadzono obok działu urzędowego część nieurzędową poświęconą duszpasterstwu i aktualnym sprawom Kościoła. Odtąd pismo miało dwóch redaktorów. Jeden odpowiedzialny był za dział urzędowy (ks. W. Staniszewski, kierownik biura Kancelarii Prymasowskiej), drugi za dział nieurzędowy (ks. Z. Baranowski)⁶⁸. Od stycznia 1939 r. przestał ukazywać się w „Miesięczniku” dział nieurzędowy⁶⁹, ponieważ poznańskiemu środowisku teologicznemu udało się rozpocząć wydawanie własnego kwartalnika „Teologia Praktyczna”.

Oprócz *Miesięcznika* Kancelaria Prymasowska przejęła od Konsystorza wydawanie rocznika statystycznego: *Elenchus omnium ecclesiarum et universi Venerabilis Cleri Archidioecesium Gnesnensis et Posnaniensis pro Anno Domini ...* przejętego od dawnego Konsystorza. Od 1928 r. „Rocznik Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” wydawano w języku polskim. Rozdzielono wówczas wydawanie rocznika z rubrycelą. Z nową nazwą i układem *Rocznik* ukazał się w 1929 r. Po raz pierwszy uwzględniono w nim papieży i całe kolegium kardynalskie. Podano też wykaz miejscowości należących do poszczególnych parafii. Po części szczegółowej zamieszczono statystykę archidiecezji⁷⁰. Od 1932 r. i *Rocznik* ukazywał się co dwa lata⁷¹. Ostatni przedwojenny numer ukazał się w 1938 r. *Roczniki* i osobno wydawane *Rubrycele* rozdzielane były na parafie za pośrednictwem dziekanów, którzy należności za nie przekazywali bezpośrednio do Kancelarii Prymasowskiej⁷².

⁶⁵ MK 1928 r., nr 71, s. 30; B a n a s z a k, *Kardynał ...*, s. 254.

⁶⁶ B a n a s z a k, *Kardynał ...*, s. 254.

⁶⁷ MK 1930 r., nr 7, s. 8; *Zbiór ustaw ...*, s. 128.

⁶⁸ B a n a s z a k, *Kardynał ...*, s. 254.

⁶⁹ MK, 1938, s. 447, nr 53.

⁷⁰ *Informator AAP*, s. 487.

⁷¹ B a n a s z a k, *Kardynał ...*, s. 254.

⁷² *Zbiór ustaw ...*, s. 163.

